Веселин Панайотов (Шумен)

ЗА „КНИГИТЕ“ НА КОНСТАНТИН–КИРИЛ ФИЛОСОФ

Заглавието на настоящата работа в определена степен повтаря заглавието на известната статия на акад. Е. Георгиев — „Книгите“ на славянския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език“[1]. Това съвпадение не е случайно. То е обусловено както от тъждествеността на изследвания материал, така и от неговата по-различна интерпретация. Въпросът се поставя отново, понеже не може да се смята за окончателно решен и защото при досегашното му решаване не се отчитат редица херменевтични изисквания, което води до неоправдано осъвременяване на средновековния културен процес[2].

С изследванията на акад. Е. Георгиев в българската наука добива гражданственост една хипотеза, която у нас битува като историческа истина, а именно: по време на хазарската мисия Константин-Кирил изучавал еврейски език и превел еврейска граматика в осем части[3]. Тази хипотеза се възприема безкритично например от И. Тот: „Нашият философ (Константин-Кирил — б.м.В.П.) не само научил еврейски, той и превел на гръцки език една еврейска граматика“[4]. Може би тази констатация дава основание и за едно по-широко обобщение, че по време на Хазарската мисия „философът станал полиглот — научил много езици“[5]!? Издателите на Пространното житие на Кирил са малко по-резервирани — те отчитат факта, че до днес не е решен въпросът за съществуването на еврейска граматика преди X в. и се опитват да решат противоречието между липсата на исторически факти и хипотезата чрез малък компромис: „Най-правдоподобно би било да се предположи, че Константин, използувайки някои намерени в Херсон бележки на еврейски език, ги е редактирал, като ги е систематизирал в осем части според традиционната разпредялба на гръцката граматическа наука, за да могат да бъдат по-прегледни и по-възприемливи за един неевреин. Така ни стават съвсем ясни и следващите думи в житието „. . . *от което придоби по-голямо познание*“[6]. В случая на нас ни стават съвсем ясни подбудите на дадения компромис: да се отклони прекият въпрос за съществуването на еврейска граматика по времето на Константин Философ, като се замести тя с нова фикция — „бележки, които Константин намира“. Дълбоката мисъл е, че те като по-маловажни, биха могли да не бъдат отбелязани от историческите свидетелства, но биха могли да съществуват. В упоритостта, с която се защитава съществуването на „граматиката“, стои вярната идея на Е. Голубински, че един текст може да съществува и без да е оставил следи в историята (от тази мисъл тръгва и Е. Георгиев)[7], но оттук в никакъв случай не следва, че този текст

непременно съществува или е съществувал. Друг е въпросът, че няма съществена разлика дали става дума за граматика, или само за „бележки" — и в двата случая се предполага съществуването на някакъв текст.

Жертва на собствения си здрав смисъл и хипотезата е и Ст. Елевтеров в анализа на целта и задачите на хазарската мисия. Той пише: „Особено трябва да се отбележи изучаването на „еврейски език и книжнина", на еврейски религиозно-пропагандни съчинения (за такова смятам т. нар. Еврейска граматика, която Константин бил превел в осем части)"[8]. За съжаление изследователят не се смущава от подобно сталинско понятие, каквото би трябвало да представлява тази идеологически натоварена граматика. Естествено е, че всеки текст е малко или много идеологически натоварен, но все пак е интересно да се очертае обликът на подобна граматика или поне да се дадат сходни исторически примери. Но в мисълта на Ст. Елевтеров се съдържа едно много съществено и логически оправдано предположение: Константин Философ се запознава по време на престоя си в Херсон с юдаистичната религиозно-пропагандна литература! Какво по-естествено, след като му предстои диспут със защитниците на юдаизма. Твърде възможно е да е превел и основните доводи на юдаистите, за да може да организира собственото си изложение против тях.

Същата гледна точка, която е основа на хипотезата за превода на еврейската граматика, се е отразила и в преводите на Пространното житие на Константин-Кирил[9]: „(Константин) веднага тръгна на път. Като стигна в Херсон, той изучи еврейския език и книжнина и преведе осемте части на граматиката, от което придоби по-голямо познание"[10]. Този превод се повтаря в българските (а и в чуждестранните) публикации с някои малки разлики.

Ето старославянския текст по най-древния препис от началото на XV в.:

„. . . тъгда же пѹтн сѧ іатъ. и
дошедъ Хорсѹнѣ наѹчн сѧ
тѹ жндовьскъı. и бесѣдѣ и
кннгамъ. осмь частнн гра-
мотнкнѣ прѣложь. и ѿ то-
го разѹмъ въспрнимъ. . .
(Барс. № 619, л. 254 с)

Възниква въпросът: Дали този превод е най-точният и единствено верният? Първото съмнение възниква във връзка с превода на „бесѣда" като „език". Но това значение е твърде второстепенно и рядкоупотребимо. По-активни значения на „бесѣда" са „разговор", „говор", „реч", „диалект"[11]. Срезневски определя следните значения: „разговор в събрание", „разговор с някого", „реч", „слово", „език", „наречие" като съответствия на три гръцки думи: ὁμιλία, διαλογή, λαλία[12]. Следователно, под старобългарската дума „бесѣда" стоят разнообразни значения, които обаче могат да се групират в две основни семантични гнезда около „диалог" и „устна реч". В този смисъл преводът изглежда неубедителен.

Преводът на стб. „прѣложи" < „прѣложнтн" = „преложнтн/прнложнтн" също може да бъде по-различен, тъй като глаголът може да има различни значения: „превръщам", „променям", „преместям", „превеждам"[13], „поставям", „прилагам", „прибавям", „съпоставям", „сравнявам"[14]. И. И. Срезневски определя следните значения: „изменям", „променям", „превръщам", „превеждам", „излагам"[15]. Вижда се, че Философът би могъл не само да „преведе" „граматиката", но и да я „приложи", „прибави", „съпостави", „изложи" и пр. Изборът на кое да е от другите значения променя съществено смисъла на целия епизод.

Последното колебание, което възниква във връзка с превода на това място от Житието, е свързано с формата „грамотникꙗ“ от „граматникиꙗ“ (ср. гр. γραμματική) — точно съответствие на гръцката дума. Но тя има връзка и с формите „грамота“ (със значение „писмена“, „азбука“, надпис“, „писмо“, „грамотност“, „писменост“ и др.); „грамотей“, „грамотникъ“, т.е. не само с езиковедската дисциплина, а с по-общата семантика на „книжовност“. Може би е възможно да се предположи една синонимна употреба на „грамотникꙗ“ в смисъл на „книга“, на писан текст. Вижда се, че преводът на интересуващото ни място от житието би могъл да бъде малко по-друг. Преди да предложа обаче собствен вариант, бих искал да анализирам изследователската гледна точка, защитаваща досегашния превод.

Проблемът за „книгите“ на славянския първоучител Константин-Кирил Философ е в тясна връзка с оценката на хазарската мисия като цяло. При изясняването на същността на хазарската мисия се допускат две основни слабости. Първата се изразява в обикновен преразказ на житието (със или без словесни орнаменти), а втората — в неоправдано осъвременяване на средновековния културен феномен. Ето пример за първото: „Хазарската мисия разкрива нови прояви на богато надарената личност на Кирил. Преди да се свърже с хазарите, Кирил се озовава в Херсон, стар град, важен християнски център, североизточен преден пост на Византийската империя. Многобройни постройки, крепости и кули, базилики и храмове, колони с красиви капители, подове с изящна мозайка, занаятчийски работилници — този Херсон вижда Кирил в средата на IX в.“[16] Очевидно цветистият език е предназначен да въведе читателя в онази атмосфера, в която се е „озовал“ Кирил — сред многобройните постройки и крепости, и кули, и базилики, и храмове, и колони, и подове с изящна мозайка, и прочие. Нито дума обаче за това, защо тъкмо тук е спрял Кирил и дали той случайно се „озовава“ в Херсон. По-нататък изложението следва житийния текст. Тази добросъвестност обаче е по-приемлива, отколкото вторият начин за действие с текста — своеволната му трактовка, пригодяването му към собствената представа. Ето още един пример: „По-важна е втора една мисия — в Южна Русия. (. . .) Кирил има за задача да пропагандира сред хазарите християнската религия и да се противопостави на пропагандата на юдеи и мохамедани сред тях. По време на тая мисия Кирил научава еврейски език, занимава се с филологическа дейност и по своя инициатива издирва мощите на римския светец Климент, което по-късно ще го направи популярен в Рим.

Кирил е обичал идеологическите битки“[17].

Тук очевидно изследователят влиза в ролята на душеприказчик на светеца и като такъв получава сведение от първа ръка, че Кирил „обича идеологическите(!?) битки“. Целият откъс носи печата на осъвременяването. Преди всичко в осъвременяването на средновековното понятие за християнска личност и в употребата на неадекватни за историческия момент понятия от рода на споменатите „идеологически битки“. В резултат на всичко това мисията на Константин Философ заприлича на развлекателна екскурзия, по време на която Философът се е развличал с любимите си занимания: спори, открива мощи („по своя инициатива!?“) и пр.

По-важно е, обаче, не описанието на отделните несполуки, а реалното съотношение на фактите, техният смисъл. Основната цел на престоя на Константин-Кирил в Херсон е подготовката за предстоящата мисия[18]. Това е характерен белег за всички мисии на славянския първоучител: преди спора с Йоан VII Граматик, той обсъжда с приближените на царя бъдещия диспут; преди спора със сарацините изучава Корана (за това свидетелстват

отговорите му); преди моравската мисия създава азбуката. По тази логика можем да предполагаме и една също така внимателна подготовка и преди хазарската мисия. От друга страна е ясно, че нито една държава не изпраща своите дипломати без съответна подготовка, още по-малко Византия (респективно православната църква), където съществува дълга и ярка дипломатическа традиция. В този смисъл престоят на Константин в Херсон не бива да се разглежда като изчакване на разрешение за преговори от Хазария[19] (или поне не само това), а преди всичко като подготвителен етап на хазарската мисия.

Този етап има две основни насоки: първата — религиозно-теоретическа (изучаването на еврейските книги), и втората, преследваща ефекта на „изпреварващата слава" (четенето на непознати книги, откриването на мощите на Климент Римски, спасяването на града).

Религиозно-теоретическата подготовка на Константин се е изразявала, вероятно, в изучаването на еврейската книжнина и преди всичко на възможностите за противопоставяне в един диспут. За тази цел Кирил, както показва по-нататъшният текст, е използвал преди всичко Стария завет, за да обори противниците си със собствената им свещена книга. Но този текст е бил известен в детайли на Константин и преди това, значи не него е изучавал в Херсон. По-важни за бъдещия диспут са били юдаистките диалози срещу християнството (същият тип литература има и в християнската литература, само че насочена против юдаизма[20]). В такъв смисъл биха могли да се осмислят фактите от Пространното житие, където се казва: „наоучи се тоу жидов'скон бесѣдѣ и книгамь"[21]. Под „бесѣда" тук би трябвало да се разбира някакъв диалогичен текст (писмен или устен), който да разкрива основните обвинения на юдеите срещу християнството. Само такива текстове биха били полезни за бъдещия спор. Кирил обаче не се задоволява само с това. Той води спорове и със сходни, близки до ортодоксалния юдаизъм концепции (респ. текстове). В житието се казва: „Самарянин' же нѣкон тоу живѣаше и прихоже къ нѣмоу, стеѕаашѣ съ нимь. И приниесе книгы самарян'скые и показа емоу"[22]. Очевидно Философът е участвал в устни спорове, за да се подготви за бъдещата си мисия, с представители на разновидностите на юдаизма. Тези спорове представляват своеобразна генерална репетиция преди бъдещото изпитание. Но ако се вложи в думата „бесѣда" значението „диалог", „беседа", то автоматично се поставя въпросът за еврейския „език", както е в преводите на житието. Този текст свидетелствува, че Константин, по време на престоя си в Херсон, е изучил най-малко три езика (от съвременно гледище) — еврейски, самаритански и руски (готски или сирийски)[23]. Това е една твърде напрегната програма за краткия срок на неговото пребиваване. Да се каже, че Константин „не само знае и разбира много езици и почти без усилие научава нови"[24], означава да се поставим на мястото на средновековния читател, който вярва в чудесата на светеца, в божествената помощ при изучаването на чужди езици. Но в погорното твърдение се съдържа и известно противоречие: ако Кирил „разбира много езици", то той непременно би владял еврейски и сирийски като най-необходими на един православен „философ", тогава възниква въпросът: кои нови езици „без усилие научава"? Според житието би трябвало да са същите. По-вероятно изглежда друго мнение, че Константин предварително е знаел еврейски език (от детските си години в многоезичния Солун или още по-вероятно от обучението си в Константинопол)[25]. Действително званието „философ" и функционирането на тази категория във Византия е било свързано тясно със защитата на догмата за света

троица[26], което от своя страна предполага знанието най-малко на латински и еврейски език. За подобна езикова подготовка свидетелствува Краткото житие на Кирил: „наоучи сѧ въсен моудрости и д҃рми ѣзыкы наоучивъ сѧ: еллиньскы, рымьскы, сурьскы, жидовьскы“[27]. Това сведение се подкрепя и от свидетелството на един Хронограф от XVII в., където се казва за двамата братя“. . . .извѣсно вѣдуще гречески азык и словеⁿски и философию изучиша четиⁿма азыкы греческⁿ и рⁿскⁿ, сирьскы и жидовскиⁿ и преве҃ше бж҃твенное писаніе ѿ греческаᵀ азыка на словенски и предаша боᴬгаромъ и славѧноᴹ“ и т. н.[28] Това е единственото общо място между двата източника, което предполага не толкова взаимно влияние, колкото общ източник. Тези сведения, макар и по-късни, все пак са единствените, които определено свидетелствуват за броя на езиците, познати на Кирил. Те недвусмислено посочват, че това е станало по време на учението на Константин, когато той изучавал „мъдростта“ или „философията“ — следователно в Константинопол.

От такава гледна точка изучаването на еврейски език от Константин по време на престоя му в Херсон може да се постави под въпрос. Още по-съмнителен е преводът на „еврейска граматика“ — ако той е изучил езика, защо му е да пише граматика и с каква цел? В случая става въпрос именно за написване на граматика, а не за превод, тъй като преводната граматика би трябвало да бъде в три части, но не и в осем части. Този факт говори, че Кирил би трябвало не да превежда, а да създава или най-малкото да адаптира езиковата система на еврейския език към гръцката граматическа традиция. Едва ли по време на напрегнатата подготовка за мисията при хазарите това е била най-актуалната задача. Към това трябва да се прибави и високата цена на книгата през Средновековието (преди използването на хартията), което предполага, че книгата е отговаряла преди всичко на най-необходимите, на най-значимите проблеми на църквата и културата. Не е било възможно всеки желаещ да си води записки, да прави преводи, да самоописва битието си и въобще да използува книгата за тясно лични цели. Високото предназначение на книгата през средните векове предопределя нейното съдържание — то се диктува от нуждите на обществото (и най-вече на църквата). Това функциониране на книгата в средновековната култура поставя под съмнение предположенията, че Константин Кирил си е водил дневник, бележки и пр.[29] за проведените спорове. Още повече, че за някакви „книги“ (записки) става въпрос единствено по повод на хазарската мисия[30]. Житието на Кирил съдържа едно недвусмислено свидетелство за някакъв голям труд на светеца, преведен на славянски от Методий:

. . . ѿ многа же оубо се мы, оукрашьше (вар. избравше, събравше) в малѣ положихомь селнкѡ паметн ради. А нже хощеть съврьшеннын҃ сихь бесѣдь искатн и сты҃хь (вар. истыхь, истынхь) в книгаᵡ его обрещеть ѥ, елнко прѣᴬложн оучитель нашь архіеп҃кпь Меѳѡдїе (доб. братъ Константина Философа) раздѣль ѥ на всмь словесь. . .[31]

Както отбелязват издателите на Пространното житие на Кирил „досега не е открит нито гръцкият оригинал на тези Константинови „книги“, нито старобългарският им превод, направен от Методий“[32]. Те с право се въздържат да приемат мнението, че става въпрос за книги, включващи всички спорове на Кирил. Подобна предпазливост има своите основания в това, че обяснението на житиеписеца идва непосредствено след спора при хазарите и в това, че само в описанието на този спор са използвани толкова големи части от Кирилови произведения (книги). Може да се предположи, че авторът на Житието е имал точно понятие за съдържанието на тези книги, нещо повече, той ги е държал в ръце, избирал е от тях по-важните

моменти, за да ги включи в Житието. След това назовава и своя източник (вж. цитирания по-горе откъс от ЖК). Този източник (респ. „книгите“) е имал полемичен характер, както сочи и продължението на вече цитирания фрагмент от Житието:

. . .N тоу (в книгите на Кирил) ѹзрнть словесноую снлоу бжїе блгтн, ꙗко н пламень горещїй на протнвные. . .[33]

Следва да се отбележи един факт, който изследователите често пропускат — сходството между „еврейската граматика“ и „книгите“, посветени на спора при хазарите. Между тях има много общи неща: те са дело на един автор, състоят се от осем части, свързани са с еврейския език и религия, писани са по един и същ повод — спора с юдеите, оригиналът им, вероятно, е на гръцки. Сведенията за създаването им рамкират изложението на спора — „еврейската граматика“ го предхожда, а „книгите“ го завършват. Тези съвпадения дават възможност да се изкаже хипотезата, че в случая става дума не за две съчинения на Константин Философ, а за едно полемично съчинение, съставено от осем части, създадено преди спора при хазарите и с антиюдаистки характер. Това съчинение (или книги) предхожда спора, защото е резултат от предварителната подготовка на Константин в Херсон — изучавайки еврейските „беседи“ и спорейки с близки по религиозни убеждения до юдаизма самаряни, Философът съставя някакъв текст, който да му послужи в бъдещия отговорен диспут. По съдържание текстът би трябвало да включва изясняване на основните догми на християнството (това личи от съхранените в ЖК фрагменти) и едновременно с това да има антиюдаистка насоченост. Основният доказателствен материал в това съчинение би трябвало да е от Стария завет — книга, почитана като свещена от юдаизма. Единствено чрез цитиране на тази книга Константин Философ можел да обори своите противници и да докаже правилността на своята религия.

Изложените по-горе възможни характерни черти на Константиновите книги в известна степен улесняват въпроса за реалното съществуване на подобен текст. В някои от предишните си работи изказах хипотезата, че това полемично съчинение в осем части е известната *Тълковна палея* — антиюдаистки паметник, познат днес в многобройни преписи[34]. Тук мога да добавя само това, че колебанията на изследователите — дали Палеята е съставена от византийски книжовник, а след това редактирана от славянски книжовник, могат да бъдат разрешени, ако за неин автор се признае византийският мисионер и славянски първоучител Константин Кирил Философ[35].

След тези разсъждения трябва отново да бъде разгледан въпросът за правилността на съвременния превод на онова място от Пространното житие на Кирил, в което се говори за „превода на еврейската граматика“. Това място би могло да се чете примерно така: „(Константин) тръгна на път и стигна в Херсон. Тук изучи еврейските книги и мъдрост (беседи, диалози) и състави осем книги, придобивайки по-голямо познание.“

Предимствата на предложената хипотеза са поне в това, че решава някои от противоречията, създадени от предишни хипотези и не работи с текстове-фикция (напр. никому неизвестната „еврейска граматика“). Работата с реални текстове е плодотворна с това, че предполага възможността да се отрече или потвърди връзката между текстовете, да се приеме или отхвърли дадена хипотеза. Предложената работа може да се разглежда като начална реална стъпка към решаването на проблема за съществуването на Кириловите книги.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Георгиев, Е. „Книгите“ на славянския първоучител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски език. В: Slavistična Revija, X, 1957.

[2] Домбек-Виргова, Т. Литературно-историческият синтез. В: Литературна мисъл, 1977, кн. 1, с. 58. Х.-Г. Гадамер. Универсалността на херменевтичния проблем. В: Съвременни немарксистки теории на познанието. Т. I, С., 1987, с. 421 и сл.

[3] Георгиев, Е. не е първият, който изказва тази хипотеза, но с неговите многобройни и авторитетни за българската наука изследвания тя на практика става общоприета. Е. Георгиев. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, 68—75 (и следващите публикации).

[4] Тот, И. Константин-Кирил и Методий. С., 1981, 48—49.

[5] Пак там, с. 48.

[6] Охридски, Климент. Събрани съчинения. Т. 3, С., 1973, 149—150.

[7] Георгиев, Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 145 и сл.

[8] Елевтеров, Ст. Хазарската мисия на Константин-Кирил: В: Кирилометодиевски изследвания. С., 1985, с. 226.

[9] Интересен е въпросът, дали преводите не са повлияли на възникването на хипотезата?

[10] Охридски, Кл. Цит. съч. с. 126.

[11] Стоянов, Ст., М. Янакиев. Старобългарски език. С., 1976, с. 118.

[12] Срезневский, И. И. Словарь древнерусскаго языка. Т. 1, ч. 1, М., 1989.

[13] Бончев, А. Църковнославянска граматика. С., 1952, с. 183. Използвам тези по-късни значения на глагола, за да се види, че неговата семантика почти не се е променила.

[14] Стоянов, Ст., М. Янакиев. Цит. съч. с. 195.

[15] Срезневский, И. И. Словарь. . . Т. 2, ч. 2.

[16] Динеков, П. Похвала на старата българска литература. С., 1979, 74—75. В същия дух разсъждават и Мечев, К. Кирил и Методий. Исторически извори и литературни паметници. С., 1969, и др. изследователи на проблема.

[17] Георгиев, Е. Нашето Аз Буки Веди. С., 1981, с. 9. Цитирам това издание, тъй като то по хронология би трябвало да е равносметка на по-ранните изследвания на учения. Още по-волни са разсъжденията на К. Мечев — цит. съч. с. 122.

[18] Петканова, Д. Константин-Кирил денница на славянския род. С., 1983, с. 41; Ст. Елевтеров. Цит. съч. с. 226.

[19] Елевтеров, Ст. Цит. съч. с. 220 и сл.

[20] За съжаление връзката на антиюдаистичните византийски съчинения с творчеството на Константин-Кирил все още не е изследвана.

[21] Охридски, Кл. Цит. съч. с. 95.

[22] Пак там.

[23] П. Динеков отбелязва този факт като нещо естествено без да го коментира — Похвала. . . с. 75.

[24] Мечев, К. Кирил и Методий. . . с. 122.

[25] Петканова, Д. Константин-Кирил денница. . . с. 42.

[26] Трифонов, Ю. Константин Философ (св. Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. — В: Сб. в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863—1933) С., 1933, с. 312.

[27] Ангелов, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. II, С., 1967, с. 30.

[28] Добрянский, Ф. Описание рукописей Виленской библиотеки, с. 257. Цит. по: В. Киселков. Проуки и очерци по старобългарска литература. С., 1956, с. 10.

[29] Т. Събев предполага, че Кирил е написал „кратък очерк за възпоменание на мисията“!? — Събев, Т. По някои въпроси на хазарската мисия. — В: Константин-Кирил Философ. Юб. сб. по случай 1100 г. от смъртта му. С., 1969, с. 107.

[30] Георгиев, Е. (Книгите. . . 1957) е на противното становище.

[31] Охридски, Кл. Цит. съч. с. 101.

[32] Пак там, с. 152.

[33] Пак там, с. 101.

[34] Панайотов, В. Апокриф „Заветы двенадцати патриархов“ в контексте Толковой палеи. — Автореф. на соиск. уч. степ. канд. филолог. наук М., 1986; Проникване на старобългарски писмени паметници в Русия. — В. Die slawischen Sprachen. В. 17, 1989.

[35] Необходимо е, естествено, да се отчита и ролята на Методий като преводач и, евентуално, редактор на славянския текст.